

ODJEK BALKANSKIH RATOVA U DALMACIJI (PREMA AUSTRIJSKIM IZVORIMA U ZADARSKOJ PISMOHRANI)

IVAN PEDERIN

(Filozofski fakultet, Zadar)

UDK 94 (497.5)"1912/1913"
(093)

Izvorni znanstveni članak

Primljen: 10. VI. 2000.

SAŽETAK. Shvativši početkom dvadesetog stoljeća da Hrvatska neće ujediniti svoj nacionalni teritorij u okviru Austro-Ugarskog Carstva, hrvatski su se političari okrenuli Srbiji, euforičnoj zbog pobjeda u balkanskim ratovima 1912. i 1913. Srbija je povećala svoj nacionalni teritorij stekavši Makedoniju, te se počela koristiti hrvatskom politikom kako bi pokrenula široko rasprostranjenu subverzivnu djelatnost u Dalmaciji i Bosni, austrijskim provincijama sa srpskom manjinom, u svrhu podrivanja Austro-Ugarske. Carstvo je odgovorilo pritiskom na Srbiju, i naposljetku joj 1914. objavilo rat. Analiza srpske subverzivne djelatnosti u Dalmaciji pokazuje da je Austrija bila natjerana na takvu reakciju, da Austrija nije bila agresor, te da je Srbija pokrenula špijunski rat provocirajući Carstvo kako bi povećala svoj teritorij na zapadu.

Dalmatinski, i uopće hrvatski političari, koji su vidjeli da se u Austro-Ugarskoj Monarhiji ne rješavaju hrvatska nacionalna pitanja orijentirali su se jugoslavenski. Srbija je postigla znatne uspjehe u balkanskim ratovima, proširila je znatno svoj državni teritorij na jug pa je počela razmišljati o širenju na zapad. U tom smislu njoj je dobro došlo prosrpsko oduševljenje hrvatskih političara pa je iz Srbije počela masivna politička subverzija u Dalmaciju i Bosnu. To nam pokazuje da je Austro-Ugarska, koja je poduzimala mjere protiv Srbije, pa joj je navijestila i rat, na to bila prisiljena i da se ne može smatrati agresorom.

Slom politike *novoga kursa* i neuspjeh na izborima 1907. bacili su dalmatinske političare u potištenost i oni su pokazali sklonost da se iz politike povuku u poslovnost što je ipak malo obećavalo u nerazvijenoj Dalmaciji. Slom *novoga kursa* pokazao je da mi ne možemo naći oslonca ni u Italiji, ni u Mađarskoj, a ni u Beču, jer Josip Frank nije imao uspjeha u svojoj orijentaciji prema Beču u kojem je jačala politika velikoaustrijskoga kruga oko Franje Ferdinanda, a ta nije bila voljna na ustupke Hrvatima¹. Sad je kao jedini mogući vanjskopolitički savez ostao savez sa Srbijom u kojoj je sve vrelo poslije aneksije. No u Srbiji tada, kao i ranije, nitko nije vidio ni tražio ništa osim velike Srbije odnosno Jugoslavije sa Srbijom kao hrptenjačom.

¹ Mirjana Gross, *Hrvatska politika velikoaustrijskog kruga oko prijestolonasljednika Franje Ferdinanda*, Časopis za suvremenu povijest, II(1970); ista, *Povijest pravaške ideologije*, Zagreb, 1973. O Franku piše i Dubravko Jelčić, *Politika i sudbine (Varijacija o Josipu Franku)*, str. 64–67 Zagreb, 1995.

Kad je planuo balkanski rat, dalmatinska javnost, a sada je Dalmacija imala inicijativu u hrvatskom prostoru, prešla je jednim udarcem iz depresije u euforiju pa su u Splitu odmah izbile demonstracije koje je predvodio sam načelnik Vinko Katalinić. Demonstranti su nosili zastave balkanskih država². Izvikivali su parole protiv njemačkih časnika, tražili ujedinjenje svih južnih Slavena. Govor je držao načelnik Katalinić koji je loše znao hrvatski, a za njim odvjetnik Ivo Tartaglia, odvjetnički pripravnik Angelinović (u izvoru ne stoji da li Danko, Grgo ili Berislav). I u Šibeniku su izbile demonstracije na kojima su govorili pravaši Mate Drinković i Lujo Bakotić³. Zbog toga je vlast 29. studenoga 1912. raspustila splitsku i šibensku općinu. No i Dubrovnik je bio solidaran sa Splitom i Šibenikom pa su demonstranti pjevali crnogorsku himnu, a namjesnik grof Marius Attems von Heiligenkreuz izvijestio je o tome osobno Franju Ferdinanda⁴. On je pisao i šibenskome kotarskom poglavaru da spriječi protumadžarske demonstracije koje su se spremale, kako mađarska vlada ne bi imala prilike predbacivati austrijskoj. Attems je pisao pukovniku generalskog stožera dr. Karlu Dardorffu u Beč da nije strogo postupao prema demonstrantima jer bi to imalo suprotni učinak, kao u Zagrebu gdje je Sabor raspušten. Smatrao je da su demonstracije domoljubne, ali ne nužno protuaustrijske. Nije podvrgao ni novinstvo strogoj cenzuri u pogledu protumadžarskih članaka, ali je u dubrovačkoj gimnaziji dao učiniti premetačinu kako bi našao neku tajnu đачku organizaciju koja je tamo navodno djelovala čak sedam godina⁵.

Ministar unutarnjih poslova pisao je Attemsu 13. studenoga 1912. da pojača budnost s obzirom na jačanje djelatnosti protudržavnih elemenata. Demonstracije će se trpjeti dok su one izraz nacionalnih čuvstava, ali ne ako poprime protudržavni ili protudinastički karakter. Valja pojačati oružničke postaje, ali politička vlast mora zadržati dodir s narodom. Ove demonstracije bile su odušak represije u sjevernoj Hrvatskoj gdje je jačalo protuaustrijsko raspoloženje, pa su demonstracije u Splitu i Šibeniku vodila općinska zastupstva, u Šibeniku se u demonstracijama istakla čak i supruga načelnika Ive Krstelja. Demonstranti su izjavljivali da više nema Hrvata i Srba, nego samo Jugoslavena. Općine su raspuštene i upravu općina preuzeli su u Splitu redarstveni povjerenici Theodor Sporn, a u Šibeniku Humbert Luger. U Šibeniku je općina raspuštena tako da je policija postupala protiv demonstranata, zbog čega su onda općinski činovnici napustili općinu. Namjesništveni savjetnik kotarskog poglavarstva u Splitu Szilva upozorio je splitskog načelnika Katalinića 9. studenoga 1912. da nošenje stranih barjaka i simbola na demonstracijama nije dopušteno. Uto je kroz Split na Lloydovu parobrodu prošlo 420 crnogorskih časnika na putu za bojište pa se u luci okupilo mnoštvo koje je klicalo kralju Petru i Nikoli i psovalo njemačke časnike i »švapske bajunete... da dođe dan kad svi budu okupljeni pod jednim barjakom.« Na tom skupu govor je održao Angelinović. Dana 19. studenoga 1912. stigli su u Split Ante Trumbić i Ivo Tartaglia i pošli u prostorije Hrvatskog sokola gdje su ih čekali Drinković, Krstelj, odvjetnici Smolčić, Kulić, Gazzari, Ante Makale, Bakotić, odvjetnički pripravnik Marin Bego, Iljadica, ravnatelj umobolnice Kuraica, urednik *Hrvatske riječi* Škalabrin, općinski tajnik Sirovica, sudac istražitelj Petar Derado, sudbeni prislušnik Kaleb. Na tom sastanku donijeli su zaključak da se sve općinske uprave u Dalmaciji trebaju zahvaliti. U Benkovcu, Kistanjama i Obrovcu skupljali su se novci za crnogorski i srpski

² Povijesni arhiv u Zadru (ubuduće kratko PAZ), *Tajni spisi*, sv. 569.1912. b.1.

³ Ibid., 2.

⁴ Ibid., 1778/4, 16.

⁵ Ibid., br. 3, 135, 5, 6, 19, 20/geh.

Crveni križ i čitali parastosi za poginule u balkanskom ratu. Oružnici su pojačali nadzor nad putnicima što su stizali iz Srbije ili Crne Gore zbog pojačane velikosrpske promičbe i špijunaže koja se međutim nije vezivala uz projugoslavensko oduševljenje u Dalmaciji, već je ostajala velikosrpska⁶. No velikosrbi su našli agente među Hrvatima pa je kraljevski povjerenik u Zagrebu Cuvaj pisao Attems u o studentima Augustinu Ujeviću, Kreši Kovačiću i Pavlu Bastajiću koji su napustili Zagrebačko sveučilište i prešli u Beograd gdje dobivaju po 100 dinara mjesečno, a povezani su s terorističkim udrugama *Narodna obrana* i *Slovenski Jug* pa s članovima tih organizacija svakodnevno sjede u kavani *Balkan* na Terazijama. Ujević je u vezi i s filozofom Stevom Prodanovićem, sinom bivšeg ministra narodne privrede, pa je pripremio izlet hrvatskih akademskih građana u Beograd. Kad je 8. lipnja 1912. pokušao atentat na Cuvaja u Zagrebu, u Beogradu se o tome znalo sat i pol poslije. Ujević i Bastajić znali su i ranije da će doći do atentata i žalili se što nije uspio. Ujević sprema novi atentat pa ga valja staviti pod strogu prismotru ako dođe u Dalmaciju. U pokušaju atentata sudjelovao je i Ivan Alfiredić iz Zadra pa je protiv njega podignuta optužnica. No namjesnik je i dalje bio protiv represivnih mjera jer je smatrao da bi se time postiglo suprotno. No simpatije za Srbiju rastle su, skupljalo se sve više novčanih priloga za Crveni križ, demonstracija je bilo sve više, a u demonstracijama se čulo sve više protuautrijskih i protudinastičkih povika i sve više simpatija za Srbiju i Crnu Goru koje su se izražavale pjevanjem himni. No jačih represivnih mjera nije bilo⁷. Priloge u novcu davali su i Talijani kao i njihov čelnik u Splitu odvjetnik Ercolano Salvi, brodovlasnik Negri u Šibeniku, talijanska tvrtka Sulfri, također u Šibeniku, i talijanski krugovi u Zadru. Demonstracije u Splitu organizirali su Ante Trumbić, Ivo Tartaglia, Angelinović i liječnik Pervan koji su nosili hrvatske, srpske, slovenske i bugarske zastave. U govorima se isticalo kako je nama bliži čovjek iz Cetinja ili Kragujevca, nego neki grof iz Voralberga, spominjale su se srpske i hrvatske bitke od Petra Svačića do Eugena Kvaternika. U demonstracijama je bilo oko 8000 ljudi, među njima i mnogo žena i djece. Oružnika je bilo samo 10 i oni nisu intervenirali. Demonstracije u Šibeniku predvodio je načelnik Ivo Krstelj kojega je kotarski poglavar Kalebić uzalud opominjao. Demonstranti su nosili hrvatske, srpske i ruske zastave, a u njima su sudjelovali Srbin Bakotić, pa ljudi Smoldlakina povjerenja Iljadica i Makale. Krstelj i Drinković držali su vrlo oštre govore, a policajaca je bilo toliko malo da se nisu uspjeli probiti do njih da ih čuju. No policija je ipak uhitila 17 osoba⁸.

Attems je javljao ministru unutarnjih poslova u Beču da je u Beograd otišao Milan Pribićević, brat bivšega austrijskog, a sada srpskog satnika, ali i Hrvat Milan Marjanović, član Hrvatske napredne stranke i koalicionaš. Hrvatska stranka prava orijentirala se sve više prosrpski da ne bi izgubila popularnost. No frankovci se nisu približili Srbima, a nisu ni bosanski Muslimani koji se sve više vezuju uz pravaše. Za razliku od Muslimana, većina je bosanskih Hrvata bila srbofilska, mladež je govorila o raspadu Austro-Ugarske i nosila slike kralja Petra u džepu. Hrvatski i srpski studenti u Beču, Grazu, Lavovu, Budimpešti djelovali su kao srpski konzulati i dojavnici, bili su povezani s Hinkom Hinkovićem koji je utekao iz Zagreba. Oni su se povezivali s Engleskom preko Seatona Watsona, koji je djelovao pod konspirativnim imenom Scotus Viator, i novinara Ive Florija Lupisa Vukića. Ante Trumbić i Josip Smoldlaka sastali su se 1913. s predstavnicima bosanskih Srba Nikolom

⁶ Ibid., br. 85, 89, 90, 91, 121/geh.

⁷ Ibid., br. 26, 36, 68, 70, 69, 71, 77/geh.

⁸ Ibid., br. 61, 87, 1/geh.

Stojanovićem i Atanasijem Šolom⁹. Dalmatinci su se borili kao dragovoljci u redovima crnogorske vojske¹⁰. Bili su to tragični koraci hrvatske političke lakovjernosti¹¹ koji su imali najteže posljedice za Hrvatsku. No ova politička labilnost i glavinjanje posljedica su što naši političari nisu vodili politiku iz perspektive države, jer države nismo imali, nego iz perspektive političkog idealizma uz nastojanja da političar očuva svoje poštenje, što uvijek igra ulogu u ocjeni hrvatskih političara, pa tako i u knjigama Petrinovića i Jelčića. Nije poznato je li poštenje lakat kojim se ocjenjuju političari kao Gladstone, Léon Gambetta, Disraeli ili Bismarck i Metternich.

U Bosni je situacija bila bolja nego u Dalmaciji, pisao je general Potiorek 25. studenoga 1912. Attems pa je Potiorek tražio premještaj nekih vojnih jedinica u Sinj i Livno. On je poslao i jedan ratni brod da se usidri u splitskoj luci. Uspostavio je pozorničke straže vojne policije u Splitu. Ministar unutarnjih poslova upozorio je Attemsa na djelatnost *Srpske književne zadruge* u Beogradu koja je širila knjige u Dalmaciji pa je uspostavila mrežu povjerenika – Niku Maleševića u Kistanju, Samuela Puhiera u Dubrovniku, Boška Desnicu u Obrovcu. Ovaj izdavač imao je dotacije kako bi srpska knjiga bila jeftina i kako bi se sve više širila, a dotirana su bila izdanja Jovana Skerlića, Živojina Dačića, Branislava Nušića. *Antologija hrvatskih pripovjedača* s predgovorom Branka Drechslera izašla je novcem beogradske *Narodne odbrane* u kojoj su bili Mita Stajić, Branislav Nušić, Dačić i Skerlić, sve bojovni članovi ove organizacije. Nušić, Skerlić i Dačić dolazili su u Split i agitirali, pa im je određen nadzor. Knjige *Srpske književne zadruge* širio je u Šibeniku trgovac Niko Skočić. Knjige su išle preko Zemuna i parolna Koste Krstanovića. U Đevrskama se promicanjem ovih knjiga bavio učitelj Spasenije Knežević kojega je bilo teško nadzirati jer tamo nije bilo oružnika. Ovaj je izdavač održavao veze sa *Zadružnim savezom* u Dubrovniku. U tom savezu djelovao je žestoki velikosrbin Antun Benussi i Danilo Petranović¹².

Znatnu ulogu u hrvatskoj politici igrala je povijest i hrvatsko državno pravo. To osobito vrijedi za pravaše, a povijest hrvatskih narodnih vladara i starohrvatska arheologija, patrijarh koje je Lujo Marun¹³, bila je jezičac na vagi u posljednjoj trećini XIX. st. kad su se za Dalmaciju borile tri nacionalne ideologije – hrvatska, srpska i talijanska (o čemu na drugome mjestu). No hrvatska povijest bila je napisana na hrvatskom jeziku kojega u inozemstvu nitko nije poznao pa nas inozemstvo jednostavno nije uočavalo jer nismo imali države, već je na ovom području uočavalo Srbe i Talijane. Odatle neprestane kombinacije u doba I. svjetskog rata da se Dalmacija podijeli između Italije i Srbije¹⁴. Tu valja spomenuti djelovanja Vuka St. Karadžića u njemačkim zemljama iz kojega je slijedilo da je Dalmacija srpska, što se onda ponavljalo u literaturi¹⁵.

⁹ Ivo Petrinović, *Ante Trumbić, Politička shvaćanja i djelovanje*, Split, 1986. str. 111.

¹⁰ PAZ, *Tajni spisi*, sv. 570/1913), br. 1, 106, 22, 29, 31.

¹¹ D. Jelčić, *Op.cit. Do pakla i natrag: Ante Trumbić, Tragični (anti)junak hrvatske politike: Frano Supilo*, str. 86–143.

¹² PAZ, *Tajni spisi*, sv. 569(1912) br. 125, *Ibid.*, sv. 570. 1/geh.

¹³ Karlo Jurišić, *Fra Lujo Marun osnivač starohrvatske arheologije (1857–1939)*, Split, 1979.

¹⁴ Mnogobrojni planovi i dogovori o podjeli išli su u to doba otprilike na jednu zapadnu hrvatsko-slovensku državu do Vrbasa i s podvelebitskim primorjem i Senjom i na stvaranje velike Srbije do Vrbasa i Drine. Dalmaciju bi podijelila Srbija s Italijom. Ivo Petrinović, *Politička misao Frana Supila*, Split, 1988.

¹⁵ Ivan Pederin, *Jadranska Hrvatska u austrijskim i njemačkim putopisima*, Zagreb, 1991. str. 137 ff.

No ovdje se valja zamisliti i koliko je Austrija kriva u ovim zbivanjima. 21. prosinca 1912. pisao je načelnik generalskog stožera c. i k. Ministarstvu rata u Beču o razlozima nemira u Dalmaciji. Dalmacija je jako udaljena od središta Carevine, prometnice su slabe, no nacionalni i politički život živahan je, pa su se u Dalmaciji dobro razvila politička nacionalna tijela, a i svećenstvo je hrvatsko. Novinstvo je protuaustrijsko, činovništvo hrvatsko i nije osobito odano Carevini. Suradnja dalmatinskih organa sa središnjicom nedovoljna je. Osim toga u Dalmaciji je i malo vojske. Nastavnici jako djeluju na školsku mladež i sve je to dovelo do toga da je ugled austrijske državne misli potkopan u ovoj krunovini¹⁶. Ministar unutarnjih poslova priopćio je Attems u svoj razgovor s ađutantom (Flügeladjutant) Franje Ferdinanda. On je opazio da se jugoslavenska ideja probila i učvrstila u Dalmaciji i to osobito kod mladeži pa se osnivaju tajne organizacije koje nisu teritorijalno ograničene. Osobito su djelatni Srbi u Hrvatskoj. Ovaj pokret nalikuje češkom pokretu. U Beogradu je osnovan klub *Narodnog jedinstva* koji ustaje protiv nacionalnosti i klerikalizma u Hrvatskoj, protiv germanizma i mađarizma, feudalizma i traži ravnopravnost i demokraciju. Ovaj program potječe iz Srbije. No hrvatski studenti napravili su izlet u Beograd i tu su prednjačili baš Dalmatinci. Dok je Nikola Tomašić bio ban, držali su se studentski kongresi u nekim gradovima Istre i Dalmacije i tu su dolazili delegati iz Praga, Graza, Beča, Zagreba, Zadra, Splita i Beograda. Dalmatinski studenti bili su najbrojniji i najbučniji. Njihove bojovne organizacije odvratile su se od trijalizma, uz koji je ostala samo Stranka prava. Austrija u ovome vodi politiku blagosti koja nije dobra. U sjevornoj Hrvatskoj represija je urodila plodom, a u Dalmaciji se veleizdaja razmahala. Koalicija traži financijsku samostalnost Hrvatske, a to je nespojivo s dualizmom. Jači je oslonac koaliciji Srpska samostalna stranka Svetozara Pribićevića u Hrvatskoj, a ona ima i svoje udruge, to su *Savez srpskih zemljoradnika*, *Privrednik*, *Srpsko bratstvo*, *Srpska banka*, *Srpski sokol*, *Srpska štedionica*.

Onda je 13. ožujka 1913. ministar unutarnjih poslova opet pisao Attems u kako valja jačati autoritet vlasti, starati se da se ruka vlasti snažno osjeti u Dalmaciji, starati se o gospodarskom podizanju Dalmacije. Što se tiče domaćih činovnika, njih će valjati malo po malo nadomjestiti činovnicima iz Austrije koji znaju hrvatski. Dalmatinski sabor valjat će preseliti iz Zadra u Split. Attems je odgovorio ministru da se hrvatska kriza vrlo nepovoljno odražava u Dalmaciji, te da valja žurno uvesti gospodarske mjere kako bi se puk uvjerio u dobrohotnost vlasti. Odmah potom javio je Attems kotarskim poglavarima da se Austro-Ugarska pridružila akciji velesila u balkanskom pitanju pa se javni iskazi simpatija za balkanske države ne mogu više dopustiti, valja nadzirati vođe demonstracija i energično prema njima postupati. No onda je netko proširio vijesti o padu Skadra pa su u Dalmaciji opet izbili nemiri koje je vlast ovog puta energično ugušila. U Starome Gradu na Hvaru slavili su pad Skadra župnik Vranjican i učitelj Zaninović, no velika većina žitelja ostala je ravnodušna. U Dubrovniku je bilo uhićenja. Srbin Tihomir Samurović proganjan je u Srbiju. Nekoliko srpskih časnika proputovalo je kroz Split na Lloydovu parobrodu pa je kotarski poglavar Szilva doveo oružnike u luku da spriječi manifestacije, no urednik lista *Sloboda* Oskar Tartaglia i odvjetnički pripravnik Grgo Angelinović otišli su večerati na brod sa srpskim časnicima. Na susjednome gatu bila je jahta nadvojvode Franje Ferdinanda pa je Szilva poduzeo mjere da izbjegne demonstracije. Josip Smoldaka, Gajo Bulat i Ivo Tartaglia pokušali su se također uspeti na brod, ali ih oružnici nisu pustili. U Splitu su se širili letci s poklicima Srbiji i Crnoj Gori i psovkama protiv Austrije. Srpski knjižar Tošović

¹⁶ PAZ, *Tajni spisi*, sv. 570(1912).

širio je slike kralja Petra, a srpska djeca u Vrlici nosila su klobuke na kojima su pisala imena srpskih gradova, između ostalih i Prizrena. No s druge strane vlast je doživjela neuspjeh u Šibeniku, gdje su u novu gradsku upravu opet izabrani Krstelj i Drinković, pravaši što su se orijentalili korjenito prosrpski. No uz Ivu Prodana ostali su u Šibeniku Ante Dulibić i svećenik Ante Alfrević u Splitu koji je izdavao list *Dan* i ustajao odlučno protiv saveza sa Srbima. Ova dvojica bili su korjenitiji od samog Prodana i tražili su jednu čisto katoličku stranku¹⁷. Krstelj i Drinković bez uspjeha su nastojali ukloniti razlike prema Dulibiću koji je sazvao sastanak, što je završio svađom pa je raspisan referendum u gradu. Biskup Papafava trudio se da svoje svećenike zadrži u granicama svoje konzervativne politike, a svećenik Ante Alfrević nastojao je u Splitu osnovati jednu katoličku konzervativnu stranku i bio je blizak krčkom biskupu Antonu Mahniču. No s listom *Dan* nije imao uspjeha. Dulibić je u Šibeniku kupio tiskaru Talijana Fosca, imao je podršku seljaka i svećenika, a bio je i sve bliži vlasti. Dana 9. rujna 1913. stigao je u Šibenik Josip Smodlaka da bi izmirio rascjep među šibenskim pravašima pa se sastao s Iljadicom, Antom Makalom i Krstom Sunarom. No sastanak nije doveo do onoga što je nastojao Krstelj i ovaj nije više bio čelnik šibenskih pravaša. Pravaši su se onda sastali opet u Splitu, na sastanak su došli Krstelj, Drinković i Alfrević. No prva dvojica nisu našla oslonca za svoje korjenite prosrpske stavove pa su donijeli rezoluciju da pravaši ostaju nezavisni i da djeluju u duhu Ante Starčevića. Ovo nam kaže da hrvatski političari ipak nisu bili onako nekritični prema velikosrbima kako bi se to moglo pomisliti. No onda se u Splitu počelo raspravljati o fuziji svih narodnih stranaka u Dalmaciji da bi se stvorila protuteža pravašima i ojačale Narodna i Demokratska stranka. Hrvatska napredna narodna stranka oslanjala se na Hrvatsku političku demokratsku udrugu kao na svoj centar i ona je trebala biti izvršni odbor stranke. Situacija se zaoštravala i dalje pa novoizabrani splitski načelnik nije htio prisegnuti na vjernost caru. Neki časnik izazvao je na dvoboj Trumbića da bi ga ubio i time oslobodio Carevinu jednoga ogorčenog protivnika, ali mu Trumbić nije nasjeo i nije prihvatio izazov¹⁸.

Attems je otišao u Dubrovnik i 25. srpnja 1913. razgovarao sa srpskim čelnicima kojima je objasnio da su Srbi priznata nacija u Carevini, da su nacionalne manifestacije dopuštene, ali ne i političke. Centri velikosrpske promidžbe i subverzije bili su gimnastičko društvo *Dušan Silni* i škole u kojima profesori očajukaju sa Srbima, a direktor Posedel nemoćan je. Roditelji đaka u vezi su sa srpskim političarima. Profesore valja dovesti u red, đaci ne smiju biti na ulici poslije 20 sati ni sudjelovati u političkim manifestacijama. Direktor ženske preparandije Antun Kriletić također je prosrpski nastrojen. On je smijenjen. Neke učenice, među njima i kći redarstvenog povjerenika Medinija, šetale su se s kapama na kojima je pisalo *Kosovo*. U Dubrovniku se pojavio i politički agitator Mirko Deanović koji je već kažnjen zbog političkih demonstracija u Beču¹⁹. Dućani su u izlozima izlagali srpske ratne brzojave pa su se ljudi okupljali²⁰.

Čini se da je u ovome sudjelovala masonerija o čemu osim uloge Mirka Deanovića, govori još i mišljenje zadarskog nadbiskupa Pulišića u njegovu pismu namjesniku Attems

¹⁷ Ibid., br. 30, 33, 37, 43, 48, 40, 64, 71/geh.

¹⁸ Ibid., br.134/geh. U Austriji je vladalo načelo da časnik koji otrpi uvredu gubi čin. Časnik je morao oprati uvredu krvlju. Ako bi časnik ubio nekog u dvoboju on bi bio osuđen, ali bi ga car pomilovao. Ovaj običaj vladao je i u Rusiji pa je car na taj način uklonio Puškina i Ljermontova.

¹⁹ Deanović je poslije bio član masonske lože *Maksimilijan Vrhovac* u Zagrebu i profesor na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. O tome Ivan Mužić, *Popis masona u Hrvatskoj između dva rata*, s. a. et loci.

²⁰ PAZ, *Tajni spisi*, vs.570. br. 71, 43, 78/p.

od 15. listopada 1913. Nadbiskup je upozoravao da je mladoturski pokret nadahnut masonski, te da je u svezi s tim pokretom stvoren i balkanski savez. Sada masoni nastoje uništiti i Austro-Ugarsku kako bi iskorijenili katolicizam među južnim Slavenima. U toj situaciji zadarski Talijani žele da se s njegom staroslavenskih misa u Dalmaciji izide ususret pravoslavlju. Cijelo XIX. st. bilo je doba u koje su se austrijske tajne službe borile s masonima kao sile dobra i zla, svjetla i tame. Masoni su se stavili na čelo liberalizma pa su Austriju, Rusiju, Prusku i Tursku smatrali stožerima feudalizma i reakcije, a Giuseppe i Menotti Garibaldi s masonskom ložom *Egeria* u Rimu pokušali su podići ustanak u Boki 1882. koji je trebao izazvati požar što će uništiti Austro-Ugarsku i Tursku²¹. Ovo pismo upućuje na zaključak da se masonerija pribrala i počela djelovati protiv Austro-Ugarske preko velikosrpskog pokreta i talijanskog iredentizma²². Tome valja pridodati da su Mazzini, Giuseppe Garibaldi, Cavour i drugi talijanski političari još 1870-ih smatrali kako je potrebno osnovati jednu ujedinjenu južnoslavensku državu kao prsobran protiv austrijske i ruske ekspanzije²³. Napokon, masoni su bili Trumbić i Supilo²⁴ i njihovo članstvo u loži može objasniti mnoge njihove političke poteze. Ideologija organizacije nadvisila je njihov pravaški mentalitet.

Međutim njega staroslavenskih misa u Dalmaciji, koju su eto preporučali zadarski Talijani, nailazila je na teškoće jer je zadarski nadbiskup koadjutor Borzatti javljao u Vatikan o staroslavenskoj misi na način neprijateljski Hrvatima.

Ovaj je rad napisan kao prikaz odraza balkanskih ratova u Dalmaciji iz perspektive austrijske vlasti i zadarskog namjesništva. Iz rada se vidi držanje vlasti prema bujanju jugoslavenskog pokreta i rasprava u bečkim vladajućim činovničkim i vojnim krugovima kako riješiti krizu. Tu može zapanjiti siromaštvo ideja u tim krugovima. Carevina je na Bečkom kongresu 1815., pa onda u brzom slijedu 1848., 1867., 1878., ponudila toliko rješenja koja su izmijenila politički poredak Europe. Čak i na Berlinskom kongresu, gdje se arhitektom novog poretka smatrao Bismarck, Beč je bio glavni korisnik politike *Drang nach Osten* koja je zapravo bila politika prodora na Balkan. Međutim, pred I. svjetski rat austrijsko činovništvo kao da više nije bilo doraslo zadaći. U Austriji je odvajkada politiku vodilo činovništvo, koje je sve manje bilo doraslo zadatku čega je bio svjestan tadašnji ministar unutarnjih poslova kad je u srpnju 1911. pisao Nardelliju da je organizacija tog činovništva zastarjela, da poslova ima sve više, a činovnika nema dovoljno, a da ni duh koji prožimlje to činovništvo nije dobar²⁵. Austrija je bila država s vjerojatno najboljim činovništvom u XIX. st. No u XX. st. to činovništvo kao da više nije bilo doraslo zadatku, a Austro-Ugarska nije više bila nerazvijena ranokapitalistička država, nego država koja se industrijalizirala, što je činovništvo dovodilo u posve nov položaj. Doba je bilo industrijalističko i militarističko jer je država, odnosno vojska, u Carevini, a čak i u

²¹ Ivan Pederin, *Austrijska policija u borbi protiv masona i tajnih društava poslije srpanjske revolucije* (1830)(I.), Hrvatska obzora, III(1995) br. 3 i 4. str. 665–680, 921–928. Isti, *Austrijska policija u borbi protiv tajnih društava u doba restauracije*, Mogućnosti, XL(1993) br. 3–4. str. 162–174; Isti, *I tentativi di Garibaldi di solevare i Balcani contro l'Impero Asburgico*, La Cultura nel Mondo, XLVII(1993) N. 4. str. 8–19;

²² PAZ, Pres. spisi, sv. 708. K.u.k. Armeeeoberkommando N. Kr.703. Geheim. Die italienische iredenta (bearbeitet im Evidenzbureau des k.u.k. Generalstabes), str. 31.

²³ Ljiljana Aleksić-Pejković, *Politika Italije prema Srbiji do 1870. godine*, Beograd, 1979.

²⁴ PAZ, *Tajni spisi*, sv. 563(1906). br. 4. Supilo su i pravaši dobacivali da je mason, I. Petrinović, *Politička misao Frana Supila*, Split, 1988., str. 144. Ivo Prodan smatrao je sa svojim krugom da je politika novoga kursa djelo masona, I. Petrinović, *Ante Supilo*, str. 101.

²⁵ PAZ, *Tajni spisi*, sv. 568(1911) br. 23/geh

Njemačkoj, bila glavni klijent teške industrije. To je i u Austro-Ugarskoj dovelo do militarizma i centralizma velikoaustrijskoga kruga, što je nas strašilo i izazivalo da prijedemo u krajnost. Sad najednom to bečko činovništvo i vojska pokazuju tako neopisivu oskudicu ideja pa na politički otpor znaju odgovoriti jedino represijom, raspuštanjem Sabora, gradskih uprava, prijetnjama vojskom, oružnicima i sl. Pregled rasprave u samim gremijima vlasti u Beču i Zadru ne pokazuje da bi trijalizam uopće dolazio u pitanje kao način rješavanja krize. Represivni postupci austrijske vlasti u Dalmaciji i inače nalikuju postupcima kasnijeg fašizma koji se već oblikovao u okviru zavičajnog romana kao romana kršćanskih socijala što je odgojio socijalni tip kasnijeg nacista²⁶. Valja ipak reći da je austrijska represija bila sve prije negoli surova, sve je ostalo na raspuštanjima političkih tijela i prijetnjama. Kad je počeo rat, vlast je sumnjivce internirala, pojam koncentracijskog logora onda još nije postojao, bar ne u Europi. Prve koncentracijske logore ustrojili su Englezi 1903. u burskom ratu. Internacija je značilo da nepodobna ili sumnjiva osoba mora otići u kakav udaljeni manji grad u Carevini i javljati se jednom ili dvaput tjedno policiji. No takva je osoba dobivala redovito državnu potporu da ima od čega živjeti.

Kod nas je u zadnje vrijeme bilo više osuda hrvatske političke lakovjernosti i naivnosti, no kod ocjene te naivnosti valja svakako voditi računa i o nesposobnosti austrijske uprave i politike koja nas je gurnula u Jugoslaviju. No jedno je jasno, Trumbić i Supilo imali su vrlo malo prostora za kretanje i malo izbora. Izabrali su ono nešto manje zlo – Jugoslaviju, i time izbjegli veće komadanje hrvatskoga nacionalnog prostora. No komadanja je ipak bilo pa je Istra pripala Italiji zajedno sa Zadrom, Kvarnerskim otocima i Lastovom. Pašić se narugao Trumbiću i poslao ga da to potpiše u Rapallu. Hrvatskim političarima preostalo je da se zagriju za jugoslavenstvo kako time ne bi priznali poraz. Trumbić je pristao i na unitarnu jugoslavensku državu.

Pa ipak, uza sve ove neuspjehe s katastrofalnim posljedicama gotovo jednog stoljeća nacionalnog ugnjetavanja s pokoljima i ratovima valja reći da je ovaj naraštaj hrvatskih političara bio prvi koji je djelovao na međunarodnoj razini i na toj razini iznio hrvatske probleme. Budući da Trumbić i Supilo nisu zastupali nijedne države, jer hrvatske države onda nije ni bilo, samo je masonerija mogla dati okvir ovom djelovanju. Masonerija je posvuda u Europi primila teške udarce tako što su se za napoleonskih ratova masoni našli na jednoj i drugoj strani pa su ih onda poslije Bečkoga kongresa svi i progonili. No tada se masonerija reorganizirala pod vodstvom Mazzinija i Garibaldija. Privukla je k sebi vrhove tajnih organizacija što su se borile protiv apsolutizma i ustrojila *La Giovine Europa* kao savez nacionalnih prevratničkih organizacija kakve su bile *La Giovine Italia*, *das Junge Deutschland* i dr. (o tome u mojim naprijed citiranim radovima). Tu su se razvili osobito dobri odnosi između talijanske, francuske i engleske masonerije. Masonerija je po svemu sudeći privukla Trumbića i Supila i preko njih vodila hrvatske političke organizacije i subverziju protiv svoje stare neprijateljice Austrije.

Problem nastaje onda kad se zna da su vrhovi svih tajnih organizacija XIX. st. bili povezani s austrijskim tajnim službama i da su te tajne organizacije bile tajne za svakoga osim za tajne službe, a te tajne službe znale su sve o tajnim organizacijama. Ako je neki član bio priman u koju tajnu organizaciju on bi se sastao s tri osobe kojima je znao samo konspirativna imena. Oni bi ga primili u članstvo, a on se morao obvezati na bespogovornu poslušnost i to pod prijetnjom samo jedne kazne – smrtne. Morao je, dakle, primati naredbe

²⁶ Ivan Pederin, *Njemački zavičajni roman i književna povijest kao lektira Adolfa Hitlera*, Gledišta, 28(1987) br. 1–2, str. 89–104.

odozgo, a nije znao tko mu ih daje²⁷. Takav član, ako je i uhićen, nije mogao odati tajne svoje organizacije jer ih nije ni znao. Ako je policija ipak znala sve o tajnim organizacijama, ona je to mogla doznati samo od njezinih vrhova, a gore navedeni radovi pokazali su da je ona i imala svoje ljude u neposrednoj blizini Mazzinijevoj.

Ako su Trumbić i Supilo bili masoni, a mi smo u potkrepu toga citirali pouzdane izvore, masonerija im je otvorila međunarodno polje djelovanja, ali su oni platili visoku cijenu tako što su pristali na unitarnu Jugoslaviju i tako što je baš Trumbić odstupio Italiji Istru. Jugoslavija se pokazala najvećim političkim neuspjehom stoljeća, a u cijeloj povijesti teško će se naći tako neuspješna državničkog čina kakav je bio stvaranje Jugoslavije.

Napokon, moramo se upitati i što je to masonerija, to više što se odgovor na to pitanje ne nalazi u inače brojnim knjigama o masoneriji, pa ni u Mužićevim knjigama²⁸. Prve masonske lože osnovane su u Londonu 1717. i u Parizu 1725. kao ceh intelektualaca, dakle posjednika idejnog dobra prosvjetiteljstva. To idejno dobro prosvjetiteljstva *la pensée maçonnique* osnova je koja ujedinjuje sve masone. No masonerija nema ni svojega Rima ni svojih dogmi. Odnosi jedne masonske lože s drugom uvijek predstavljaju pitanje za sebe pa su u okviru idejnog dobra prosvjetiteljstva moguće i znatne razlike među masonima. Sami masoni ističu toleranciju kao jednu od ideja prosvjetiteljstva pa rado primaju ljude iz vrlo različitih područja, što im onda omogućuje i djelovanje na tim različitim područjima.

Valja, napokon, reći da masoni nisu tajna, ali su zatvorena organizacija. Masoni nikad ne mogu opstati tamo gdje ih vlast ne priznaje i ne dopušta.

Moramo se naposljetku pitati koja je uloga slobodnih zidara u stvaranju Jugoslavije. Dosad poznati izvori pokazuju da su oni u tome bez ikakve sumnje djelatni, no ti izvori ipak su škrti i nalažu oprez kod donošenja zaključaka. Nije sporno da je postojala koncepcija Jugoslavije kod francuskih, talijanskih i engleskih masona. Ne može se reći da bi masoni bili stožerne ličnosti *novoga kursa* i Hrvatsko-srpske koalicije, no njih tu ipak ima i to na osjetljivim i utjecajnim mjestima. Njihov utjecaj nije bio malen, a oni su po svoj vjerojatnosti održavali vezu ovih pokreta sa zapadnim ložama. Kod pokušaja usklađivanja hrvatske politike i mišljenja zapadnih masona došlo je do razmimoilaženja iz kojih je nastalo nešto nalik na izdaju hrvatskih nacionalnih interesa na koje su se zapadni masoni slabo osvrtili, a naši su im se morali pokoriti u ime viših ciljeva.

THE ECHO OF BALKAN WARS IN DALMATIA (ACCORDING TO THE AUSTRIAN SOURCES IN THE ZADAR ARCHIVE)

SUMMARY. As the Croatian politicians realized early in 20th Century that Croatia shall not unite its national territory in the frame of the Austro-Hungarian Empire, they looked towards Serbia which was euphoric following the victories in the Balkan wars of 1912 and 1913. Serbia has enlarged its national territory by the acquisition of Macedonia and used Croatian politics to start a widespread subversion in Dalmatia and Bosnia, Austrian provinces with a Serbian minority in order to undermine the Empire. The Empire answered with pressure against Serbia and finally the Empire declared war on Serbia in 1914. The review of Serbian subversion in Dalmatia says that Austria was compelled to such means, that Austria was not an aggressor but that Serbia started an espionage war provoking the Empire in order to enlarge its territory in the west.

²⁷ Ivan Pederin, *Die Germanistik als umstürzlerische Nationalwissenschaft, Das Geheimbündlertum an den deutschen Universitäten in den Berichten der k.k. Höheren Polizei* (1819–1830), Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio filoloških znanosti, (21) 1991/1992. Zadar, 1993, str. 217–234;

²⁸ Ivan Mužić, *Masonstvo u Hrvata (Masoni i Jugoslavija)*, Split 1983; isti, *Smisao masonstva*, Split, 1984; Eugen Lennhof, *Die Freimaurer, Geschichte, Wesen, Wirken und Geheimnis der königlichen Kunst*, Zürich–Leipzig–Wien, 1932. Pio Baroja napisao je jedan roman o masoneriji, to je *Avirana o la vida de un conspirador*.